

Bibliyografya

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂMESİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Doç. Dr. TÜTEN ÖZKAYA

Onyedinci yüzyılın büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'ye ve tarihimizin önemli bir kaynağı olan *Seyahatnâmesi*'ne olan ilginin son zamanlarda yurdumuzda arttığını görmek gerçekten çok sevindiricidir. 1988 yılının başında, Atatürk Yüksek Kurumu Başkanlığı'na bağlı olarak Evliya Çelebi Bilim ve Uygulama Kolu kurulmuştur. Bu faaliyetin bir parçası olarak E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nin otograf (yazar) nüshaları tespit edilmiş, bu nüshaların filmleri çekilmiş, onar adet fotokopileri yapılmış ve beş nüshası *Seyahatnâme*'yi hazırlayacak olan görevlilere verilmiştir. E.Çelebi'nin yayınlanacak olan bibliyografyasının ilk tespitleri yapılmış; bazı yayınların tanıtılmasını da kapsayacak şekilde genişletilmiş bir bibliyografya çalışmasına ise devam edilmektedir¹.

E.Çelebi'nin gezip gördüğü ülkelerin, tarih, coğrafya, etnoğrafya, folklor, ekonomi, sosyoloji, kültür, askerî, dil, bayındırlık meselelerine ilişkin zengin bilgi ve malzeme içeren ve Doğu edebiyatlarında eşî görülmemiş 10 ciltlik *Seyahatnâmesi* üzerine, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de, 1870 yılında F.K. Brun ile başlayıp 1983 yılına dek süren çalışmalar yapıldığını görmekteyiz². Bu çalışmalar arasında "SSCB Bilim-

¹ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni, sayı.8, Mart 1988, s.3.

² Ançabadze, G.Z., "Kniga puteşestviya Evliya Çelebi kak istoçnik po istorii gorskikh narodov Kavkaza" (Kafkasya'nın Dağlı Halklarının Tarih Kaynağı Olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*), MATSNE, Seriya istorii, arheologii, etnografii (Tarih, arkeoloji, etnoğrafya dizisi), No.3, Tiflis, 1974; Aşurbeyli, S.B., *Seyahatnâme Evliya Çelebi kak istoçnik po izuçeniyu sotsial'no-ekonomičeskoj istorii gorodov Azerbaycana v pervoy polovine XVII v. (XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Azerbaycan Şehirlerinin Sosyo-Ekonomik Tarihini İncelemede Kaynak Olarak E.Çelebi'nin Seyahatnâmesi)*, Moskva, 1960; Çikiya, S.S., "Evliya Çelebi o Lazah i lazskom yazıke" (Lazlar ve Laz Dili Hakkında E.Çelebi'nin Yazdıkları), *İberiyisko-Kavkazskoe Yazıkoznanie*, cilt 6, Tiflis, 1954, s.243-256 (Gürcüce/Rusça özet); "Evliya Çelebi o mingrel'skom i gruzinskom yazıkah" (E.Çelebi'nin Mingrel Ve Gürcü Dilleri Hakkında Yazdıkları), *Sovetskoe Yazıkoznanie*, cilt 2, Leningrad, 1936, s.109-128; Garbuzova, V.S., "Evliya Çelebi o stambul'skikh yuev-lirah XVII v." (E.Çelebi'nin XVII. Yüzyılda İstanbul Kuyumcuları Hakkında Yazdıkları), *Gosudarstvennyy Ermitaj. Trudı ot dela istorii kul'turu i iskusstva Vostoka*, cilt 3, Leningrad, 1940, s.312-324 (Fransızca özet); Grigor'ev, A.P., "Hudojestvennie obrazy i sredstva 'Şah-name' v 'Knige Puteşestviya' Evliya Çelebi" (E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde 'Şehnâme'nin Karakterleri

ler Akademisi'nin Doğu Halklarının Edebiyat Anıtları Çevirileri VI" serisinden 1961, 1979 ve 1983 yıllarında yayınlanmış olan 3 fasikül bulunmaktadır³. Bu yazıda, 1979 ve 1983 tarihli fasiküllerin yanı sıra, bu fasiküller ile bir bütün oluşturduğu için, 27 yıl önce basılmış olsa da, I. fasikül üzerinde duracağım.

Birinci fasikül müteveffa A.S.Tveritnova'nın editörlüğünde, A.D.Jeltyakov tarafından hazırlanmıştır. Önsözler A.D.Jeltyakov, A.S.Tveritnova ve V.V.Mavrodin tarafından yazılmıştır. Jeltyakov ile Tveritnova'nın birlikte yazdığı önsözde, 25 Mart 1611 yılında İstanbul'da dünyaya gelen E.Çelebi'nin yaşamı ve yaptığı başlıca yolculuklar anlatılır. 1640 yılından itibaren E.Çelebi tüm Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Sudan, Habeşistan, Bulgaristan, Sırbistan, Hırvatistan, Dalmaçya, Bosna, Arnavutluk, Macaristan, Polonya, Avusturya, Almanya, Danimarka, Hollanda, İsveç ve Fransa'da yolculuk etti. Ayrıca değişik zamanlarda Karadeniz'in kuzey kıyılarını defalarca dolaştı. Dnestr boyunca Lvov'a, Dnepr boyunca Kiev'e, birçok kez Don'a, oradan Astarhan üzerinden Volga ve Ural nehirlerine ka-

Ve Sanat Üslubu), *Voprosi Filologii Stran Azii i Afriki*, Fas. 2, Leningrad, 1973, s.105-116; "Kniga Puteşestviya' Evlii Çelebi- istočnik po istorii Krıma XIII-XVII vv." (XIII-XVII. Yüzyıllarda, Kırım'ın Tarihini İncelemede Kaynak Olarak E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*), *İstoriografiya i istočnikovedenie istorii stran Azii i Afriki*, Fas. 3, Leningrad, 1974, s.19-28; Gudiaşvili, D.A., "Kavkazskiy element na političeskoj arene Osmanskoy imperii po 'Seyahatnâme' (Kniga puteşestviya) Evlii Çelebi" (Evliya Çelebi'nin 'Seyahatnâmesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî Sahnesindeki Kafkas Unsuru) (Gürcüce), *Vostočne istočniki po istorii Gruzii* (Gürcistan Tarihi İle İlgili Doğu Kaynakları) (Makaleler Kitabı), Tbilisi, İzdatel'stvo "Metsniereba", 1979, s.95-106; Puturidze, G.V., *Kniga Puteşestviya Evlii Çelebi*, tom 2, perevel s turetskogo, issledovaniem i kommentariem snabdil G.V.Puturidze (*Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi*, cilt 2, Türkçe'den çeviren, inceleme yazısı ve yorumları yazar: G.V.Puturidze), Fas.1(Gürcüce), Tiflis, 1971; *İssledovanie i kommentariy (İnceleme ve Yorum)*, Fas.2, (Gürcüce), Tiflis, 1972; "İzvestiya Evliya Çelebi o Tbilisi" (E.Çelebi'nin Tiflis Hakkında Verdiği Haberler), *Yubileyniy Sbornik 'Tbilisi 1500'*, Tiflis, 1958, s.39-47 (Gürcüce); "Evliya Çelebi kak istorik" (Tarihçi Olarak Evliya Çelebi), *Vostochnaya Filologiya*, Tiflis, 1972, s.208-288 (Gürcüce); Safrastyan, A.H., *Evliya Çelebi, Kniga puteşestviya*. Perevod s originala, predislovie, primeçanie A.H.Safrastjana (*E. Çelebi'nin Seyahatnâmesi*. Orijinal metinden çeviri, önsöz ve açıklayıcı notlar: A.H.Safrastyan. Erivan. 1967) (Ermenice).

³ *Evliya Çelebi. Kniga puteşestviya* (İzveçeniya iz soçineniya turetskogo puteşestvennika XVII v.) (*Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi* [XVII. Yüzyıl Türk Seyahatının Eserinden Özetler], perevod i kommentarii (çeviri ve yorumlar), Fas.1: *Zemli Moldavii i Ukraini (Boğdan ve Ukrayna Toprakları)*, Moskva. 1961; Fas.2: *Zemli Severnogo Kavkaza, Povol'ya i Podon'ya (Kuzey Kafkasya, Volga ve Don Irmakları Boyunca Uzanan Topraklar)*, Moskva, 1979; Fas. 3: *Zemli Zakavkaz'ya i sopredel'nih oblastey Maloy Azii i İrana (Kafkasötesi ve Anadolu İle İran'ın Sınır Bölgeleri)* Moskva, 1983.

dar gitti. E.Çelebî Anapa'dan Derbent'e kadar uzanan Kuzey Kafkasya topraklarını, Kafkasötesi'nde ise Azerî, Gürcü ve Ermeni ülkelerini defalarca gezdi ve buraları ayrıntılı bir biçimde tasvir etti. Bu yerlere ilk kez gittiği 1640-1644 yıllarında Anapa'dan, Karadeniz kıyısını izleyerek Azak'a geçti. Burada Kazaklar tarafından ele geçirilen kalenin kuşatılmasına katıldı ve oradan Kırım'a gitti. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarını ise 1646-1648 yıllarında dolaştı. 1648-1650 yıllarında yeniden Doğu Ermenistan'a yolculuk etti; 1655-1656 yıllarında ise diplomatik misyonla birlikte Ermenistan ve Güney Azerbaycan'a bir kez daha yolculuk yaptı. E.Çelebî Türk ordularının seferlerine ve Kırım hanlarının Boğdan'a, Ukrayna'ya ve Azak kalesinin çevresine yaptıkları baskınlara birçok kez katıldı. 1656 yılında Macaristan'daki ayaklanmayı basturmaya giden Türk orduları ile birlikte Boğdan'a gitti. Daha sonra E.Çelebî Ukrayna'da, Dnepr nehrinin sağ kıyısına komşu olan bölgeleri dolaştı. Seyyahın bu gezisi 1658'de sona erdi. 1660 yılında Balkanlar'da geziye çıkan E.Çelebî yeniden Boğdan'a gitti; Kırım'dan ve Kuzey Kafkasya'dan geçerek Azerbaycan'ın kıyı bölgelerini ziyaret etti. Kuzey Kafkasya'nın bozkırlarında ve Astarhan'da dolaştıktan sonra Volga üzerinden Kazan'a ve Ural nehrine gitti ve oradan Don nehrine döndü. 1666 yılında E.Çelebî yine Kırım'da yolculuk yaptı ve Güney Ukrayna üzerinden İstanbul'a döndü. Böylece 1640-1666 tarihleri arasında E.Çelebî Rus topraklarına 7 kez olmak üzere, bazen kısa, bazen de oldukça uzun süreli geziler yaptı. Önsözde, tarih ve etnoğrafya ile ilgili çok çeşitli meseleleri kapsayan *Seyahatnâme*'nin, Doğu edebiyatlarında eşi görülmemiş bir eser ve SSCB'deki halkların geçmişini incelemeye çok değerli bir yabancı kaynak olduğu vurgulanır. *Seyahatnâme*, izlenen yolun ve seyyahın gözleri önünde gelişen olayların etraflıca tasvir edildiği oldukça ayrıntılı bir günlüktür. Seyyahın verdiği bilgiler çok değerli olmakla birlikte, eserde, okurun ilgisini çekmek amacıyla efsane, söylenti ve masallara geniş ölçüde yer verilmiştir. Buna rağmen, gerçek olaylara dayalı çeşitli malzemenin ve pek çok eşsiz bilginin *Seyahatnâme*'yi, E.Çelebî'nin gezip gördüğü ülke ve halkları incelemek için olağanüstü önemli bir kaynak haline getirdiği vurgulanır. Bu ve diğer 2 fasikülde Rusça'ya çevrilmiş olan bölümler, 1897-1938 tarihleri arasında İstanbul'da 10 cilt halinde yayınlanmış olan *Seyahatnâme*'den yapılmıştır. Rusya'nın geçmişinin incelenmesi bakımından büyük önem taşıdığından, bu eserden bazı bölümlerin Rusça'ya çevrildiği vurgulanır. *Seyahatnâme*'de geçen ve Rusça karşılığı bulunmayan Türkçe terimler, kitabın sonundaki "Terimlerin Yorumu" bölümünde açıklanmıştır. Çeviriye ayrıca, E.Çelebî'nin anlattığı olaylarla ilgili yorumlar da eklenmiştir. Bu yorumların hazırlanması

sırasında hangi kaynaklardan yararlandığı, kitabın sonundaki literatürde gösterilmiştir. Fasikülün sonunda yer alan bibliyografyada, *Seyahatnâme*'nin tüm baskılarına, Avrupa dillerine yapılmış tüm çevirilerine, E.Çelebi'nin eserinden yararlanılarak hazırlanmış olan veya onun hakkında bilgi içeren önemli çalışmalara işaret edilmiştir. *Seyahatnâme*'den alınan ve bu fasiküle dahil edilen bölümlerin çevirisi, A.S.Tveritinovaların yönetiminde, SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nden H.Kâmilev ve E.İ.Maştakova, ayrıca Leningrad Devlet Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden A.P.Vekilov, V.S.Garbutzova, A.P.Grigor'ev, A.D.Jeltyakov, A.A.Zirin, R.D. İvanova, S.N.İvanov ve F.A. Salimzyanova tarafından yapılmıştır. Bu fasikülde yer alan malzeme A.D.Jeltyakov tarafından seçilmiş, yorumlar ve dizinler A.P.Grigor'ev ile A.D.Jeltyakov, bibliyografya ise A.P.Grigor'ev tarafından hazırlanmıştır. V.V.Mavrodin, "E.Çelebi'nin XVII. Yüzyılda Rusya, Ukrayna Ve Boğdan'ın Tarihine Kaynak Oluşturan *Seyahatnâmesi*" başlıklı yazısında, pek çok önemli tarihî olaylara bizzat katılan ve bu olayların tanığı olan E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nin, araştırmacıların ilgisini çektiği, zira eserde ilginç ve doğru gözlem ve bilgilerin pek çok olduğu vurgulanır.

Bu fasikülde, *Seyahatnâme*'den şu bölümler Rusça'ya çevrilmiştir: 26 Temmuz 1656'da İstanbul'dan Özü (Oçakov) eyâletine doğru yola çıkış; 26 Mayıs 1657'de Leh memleketine ve Kral Rákóczi'nin üzerine sefere gidişimiz; (Sultan IV. Murad tarafından 1634-1635 tarihlerinde Tuna nehri'nin kıyısında yeniden yapılmış olan) Tolcu kalesi; İsmail şehri; Ak-Kerman kalesi; korkunç Kemarül-Kum vâdisi; (Sultan Bayezid Veli tarafından yapılan ve daha sonra Mehmed Giray Han zamanında Kazak istilâsı sonunda yıkılmış olan) Yanıkhisar kalesi; (Turla [Dnestr] nehri kıyısındaki) Bender kalesi; Bender kalesinden Leh vilâyetine gidişimiz; (Turla nehri kıyısındaki) Hotin kalesi; (Leh vilâyetinde bulunan) Mohilo, Zeyn, Kamaniçse ve Bar kaleleri; Palanga şehri; Azbareş kalesi; (Krakov toprağında, Leh kralının idaresindeki) Körlöv kalesi; (Leh kralının idaresinde hatmanlık olan) Burut Palangası kalesi; (Leh kralının idaresinde, eski ve mamur bir şehirde bulunan) Podhayçse kalesi; (Leh kralının elinde bulunan) Eşcerез kalesi; Kral Rákóczi'nin taburunun kuşatılması; 1657 yılının Ekim ayı ortasında, Leh kralına karşı ayaklanan kaleleri yağmaya gidişimiz; (Leh krallarının hükümet merkezi olan) Eylov (halk dilinde Ovlo, Olvi) kalesi; (Leh kralının idaresindeki) Biçarhorodok kalesi; 1657 yılının Ekim ve Kasım aylarında Rus çarının memleketine ayak basıp yağma edişimiz; (Ruslar'ın elindeki) Körlö (ya da Kiev) kalesi; (Leh kralının idaresindeki) Lobin kalesi; (Özü nehri kıyısındaki) Bobnole kalesi; (Leh krallığı topra-

ğındaki) Çerkazı kalesi; (Droşenka kazağı idaresindeki) Germencik kalesi; (hâkimi Droşenka hatmanı olan) Kano kalesi; (Leh vilâyetinde, Droşenka hatmanı idaresindeki) Çehril kalesi; (Leh kralına bağlı olan ve Droşenka tarafından idare edilen) Demdoka ve Japutin kaleleri; (Leh toprağında, sancak beyinin idaresinde ve Doline nehri kıyısındaki) Kaposna Dolin kalesi; (Özü nehri kıyısında, hâkimi Sarıkamış hatmanı olup, ne Lehistan, ne Rusya ve ne de Kırım'a bağlı olmayan) Krilov kalesi; (Özü nehri kıyısındaki) Koblak kalesi; (Kazak vilâyetinin merkezi hükmünde bir bender olan) Oman (veya Omaniçe) kalesi; (Leh krallığı toprağında olup, Droşenka kazağının idaresinde bulunan) Ladçen kalesi; (Leh kralının idaresinde olup hatmanı Droşenka kazağı olan) İstine kalesi; (Leh krallığı toprağındaki) Şehrot kalesi; (Turla nehri kenarında, Boğdan beyinin idaresindeki) Soroka kalesi; Akkirman sahrasında Melek Paşa'nın Han'ı davet edip ziyafet çekmesi; Şanlı Han'ın Melek Ahmed Paşa'ya hediyeleri; Özü kalesindeki çarpışmalar; Özü kalesine cemiyetin yardım etmesi; Bozcaada fetihnâmesini Akkirman'dan Özü kalesine götürüşümüz; Özü kalesinde Bozcaada'nın fethi sevinci; Özü kalesi; (Silistre eyâletinde sancak beyinin merkezi olan) Kılburun kalesi; Yusuf Kethüdâ'nın Özü kalesini Kazak'tan kurtarışı; Özü kalesinin kurtuluşu ve çarpışmaların sonu; Azak kalesinden Akkirman'a gidişimiz; Akkirman sahrasında esir alayı; İstanbul'da Kazak alayı; Akkirman'a giderken konakladığımız yerler; (Tuna nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan) Kili kalesi; Boğdan diyarına sefere gidişimiz; Yaş sahrasında büyük tabur savaşı; Yaş'dan Boğdan ve Eflâk vilâyetini yağmaya gidişimiz; Boğdan'dan Eflâk seferine çıkışımız; Kalgay Sultan ile birlikte diğer bir yoldan Boğdan'a gidişimiz; Papaz Yaşka'nın şehri; Boğdan'ın idarî düzeni ile ilgili terimler; Boğdan vilâyeti üzerinden Kırım vilâyetine giderken konakladığımız yerler; Boğdan vilâyetinin sınırı; (Boğdan boyarının oturduğu) Tikveç şehri; (Boğdan boyarının idaresindeki) Berlad kalesi ve Vesloy ile Iskıntı kasabaları; (Boğdan'ın başşehri olan Yaş şehrindeki gölün kenarında ayrı bir boyarlık olan) Galata kasabası; Boğdan'ın başşehri Kalaş, yani gelişmiş olan eski Yaş şehri; Boğdan diyarından Kırım vilâyetine giderken konakladığımız yerler; (Pрут nehri kenarındaki) eski, yıkılmış Çoçore kasabası; Keşno (Kişinev) kalesi; Süleyman Han'ın kalesi ya da Benderâbâd Hisarı; Han Kışlası'nda konaklama; Kırım Tararları ile Nogaylılar arasındaki kavganın sebepleri; Akkirman'dan Kırım vilâyetine giderken konakladığımız yerler; (Tuna kıyısında) konakladığımız Yanık kalesi; (Turla nehri kenarında zorlu bir geçit olan) Meyak geçitinde konaklama; Büke bulağı; Özü kalesi; (Özü nehri ile Karadeniz arasındaki) Kupkuyu vadisinde, Sarıkamış'ta, (Özü nehri ile Karadeniz

arasında uzanan ince bir yol olan) Çarga'da konaklama; Kazak vilâyetine sefere giderken konakladığımız yerler; Cirikli adasının fethi; (Özü nehri üzerindeki) Küçük Şalzin Kirman kalesi; Gâzi Kirman, yani Doğan kalesi; (Özü nehri kıyısında) Droşenka Kazak'ın vilâyeti; Sirke Kazakları'nın vilâyeti; (Kazak vilâyetinde bulunan) Körlo kalesi; Brabaş Yunak Kazakları'nın vilâyeti; Kirmancık, Nijen ve Kanık kaleleri; (Bazen Leh kralına ve bazen de Rus çarına bağlı olan) Potkali vilâyeti; (Özü nehri kıyısındaki) eski Paraziçe kalesi; Şeremet Han'ın vezirinin bozguna uğratılması; (Özü ile Tasma nehirlerinin birleştiği yerde bulunan) eski Praslav kalesi; Ahmalnic vilâyeti; eski, büyük Krakov şehri; Kiyor, Ladçen, Oman, Braslav, Doşka, Kapusna, Jabotin, Vermedoka, Çehrin, Çar kızı, Kanı, Kirmancık, Bonbo, Karilo, Koblak kaleleri; Özü kalesinden feryat mektubu; Doğan Hisar ve Şahin Kirman kaleleri; Kanlıcak toprağındaki tabur ile çarpışma; (Kırım'da bulunan) Ur Hisarı Ferah Kirman kalesi vilâyeti.

Birinci fasikülden 18 yıl sonra, 1979'da Sovyetler Birliği'nde *Seyahatnâme*'nin 2. fasikülü yayımlandı. Editörlüğünü A.D.Jeltyakov'un yaptığı, önsözünü A.P.Grigor'ev'in yazdığı, kitabın sonunda yer alan notları ve yorumu A.P.Grigor'ev ile A.D.Jeltyakov'un birlikte hazırladığı bu fasikülde, E.Çelebi'nin 1641-1642 ve 1666-1667 yıllarında olmak üzere iki kez gezip gördüğü Kuzey Kafkasya, Volga ve Don ırmakları boyunca uzanan yerler anlatılmaktadır. Sovyetler Birliği'nde E.Çelebi'ye karşı ilginin ilk kez 1870 yılında ortaya çıktığını görüyoruz. Avusturyalı doğubilgini J.von Hammer *Seyahatnâme*'nin Türkçe baskısından 50 yıl önce, 1834-1850 yıllarında bu eserin ilk iki cildini "Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Century, by Evlija Efendi" adı altında İngilizce'ye çevirdi. Hammer'in çevirisinin 2. cildi, E.Çelebi'nin Kafkasya'ya ve 1641-1642 yıllarında Azak'a yaptığı yolculukları kapsar. 1896 yılında Rus türkoloğu V.D.Smironov, Hammer'in yararlandığı Türkçe yazmayı ele geçirdi, bunu İngilizce çeviri ile karşılaştırdı ve Hammer'in çevirisinin "kötü ve kısaltılmış" bir çeviri olduğunu ortaya çıkardı⁴. 1870 yılında, yani *Seyahatnâme*'nin Türkçe baskısından çeyrek yüzyıl önce, Rus bilgini F.K.Brun, Hammer'in çevirisinin 2. cildinden aldığı bölümleri Rusça'ya çevirdi ve yayınladı⁵. Brun bu çeviriye, kendisinin ve Alman bilgini O. Blau'dan al-

⁴ V.D.Smironov, *Obrazovye proizvedeniya Osmanskoy literatury v izvoleşeniyah i otrivkah (Bölümler Ve Özetler Halindeki Osmanlı Edebiyat Şaheserleri)*, SPb, 1903, s.1x.

⁵ F.K.Brun, "Zametki turetskogo turista o sostoyanii Zakavkazskogo kraya okolo polovini XVII veka" (Yaklaşık XVII. Yüzyılın Yarısında Türk Turistinin Kafkasötesi Ülkelerin Durumu İle İlgili Notları), *Kavkaz*, (Tiflis), 5 (17), 7 (19) ve 14 (26) Haziran 1870.

dığı bilgileri açıklayıcı not olarak ekledi. A.N.Vvedenskiy, bu bölümle ilgili olarak bir eleştiri yazısı yayınladı⁶. Önsözde, türkolog olmayan Brun'un, Türkçe ve Tatarca terimlerin, coğrafi ve etnik adların Rusça transliterasyonunu verirken çoğu zaman yanlışlıklar yaptığı ifade edilir. Bununla birlikte, Kafkasya tarihi ile ilgili olarak araştırma yapan Sovyet bilim adamları, esas itibarıyla, Brun'un çevirilerinden yararlanmışlardır. Günümüzde Brun'un çevirileri, Sovyet kütüphanelerinde güçlükle bulunabilen eserler arasında bulunmaktadır. Bu nedenle, Brun'un çevirilerine atıfta bulunmak isteyen yazarlar, başka yazarların eserlerinden yararlanmak zorunda kalmışlardır. Bunlara bir de Brun'un çevirilerinin doğru olmadığı eklenirse, bu bölümleri yeniden Rusça'ya çevirme gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İkinci fasıkülde yer alan bölümlerde, Mayıs-1641 ile Ağustos-1642 tarihleri arasında E.Çelebi'nin İstanbul'dan Azak'a yaptığı iki yolculuğu anlatılır. Bu bölümler ilk kez Brun tarafından Rusça'ya çevrilmiştir⁷. Önsözde, E.Çelebi'nin Türk ordusu ile birlikte 1641'de Azak'a yaptığı yolculuktan ve Anapa'ya gelişinden önceki olaylar anlatılır. 21 Nisan 1631'de Don Kazakları Türk kalesi Azak'ı kuşatırlar ve 18 Haziran'da kale düşer. Kazaklar Moskova'ya elçi gönderirler ve Çar Mihail Fedoroviç'e, Azak'ın alındığını ve kaleyi Türkler'e ve Tatarlar'a karşı savunmaya hazır olduklarını bildirirler; Çar Kazaklar'a para, yiyecek ve muhimmat yardımında bulunur. Türkler'in Azak'ı yeniden ele geçirme girişiminde bulunacaklarından emin olan Kazaklar, Azak'ı durmadan sağlamlaştırmaya çalışırlar. Bu sırada İran ile savaşmakta olan Osmanlı Türkler'i Azak'ı geri almak için hemen askerî güç sevkemediler. 1683 yılının Aralık ayında Osmanlı Türkler'i Bağdat'ı ele geçirirler ve 1639 yılının Mayıs ayında İran ile barış anlaşması imzalanır. Ardından Azak'ı geri almak için hemen savaş hazırlıklarına başlanır. Azak'a sefer tarihi, 1640 yılının ilkbaharı olarak saptanır. Ancak 1640 yılının Şubat ayında IV. Murad'ın vefat etmesi ve yerine tahta erkek kardeşi I.İbrahim'in çıkması yüzünden ortaya çıkan gergin

⁶ A.N.Vvedenskiy, "Primeçaniya k puteşestviyu Evliya Efendi" (Evliya Efendi'nin Yolculuğu İle İlgili Açıklayıcı Notlar), *Žapiski Odesskogo Obşçestva istorii i drevnostey*, cilt 10, 1877, s.501-503.

⁷ F.K.Brun, "Neudaçnaya osada Azova turkami v 1641 godu i zanyatie imi kreposti po ostavlenii onoy kazakami" (Azak'ın 1641 Yılında Türkler Tarafından Başarısızlıkla Sonuçlanan Kuşatılması Ve Kalenin Kazaklar Tarafından Boşaltılmasından Sonra Türkler Tarafından Zaptedilmesi), *Žapiski Odesskogo obşçestva istorii i drevnostey (ŽOOİD)*, cilt 8, 1872, s.161-181; "Puteşestvie turetskogo turista vdol' po vostočnomu beregu Çernogo Morya" (Türk Turistinin Karadeniz'in Doğu Kıyısı Boyunca Yolculuğu), *aynı dergi*, cilt 9, 1875, s.161-188.

durum, Türkler'i, Azak'a yapacakları seferi 1641 yılının ilkbaharına ertelemek zorunda bırakır. 21 Temmuz 1640'da E.Çelebî İzmit'e yaptığı gezi-den İstanbul'a dönmüştür. Bir süre sonra I.İbrahim, E.Çelebî'nin babasının manevî oğlu olan Ketenci Ömer Paşa'yı Trabzon'a vali tayin eder. E.Çelebî'nin babası Derviş Mehmed Zillî, Ömer Paşa'nın yardımcılığını yapmak üzere oğlunu Trabzon'a gönderir. 19 Ağustos (ya da 18 Eylül) 1640 tarihinde E.Çelebî gemiyle Trabzon'a gider. Ömer Paşa, Mekkristan'a, kethüdâsı Ömer Ağa (ya da Hüseyin Paşa) başkanlığında bir elçi heyeti gönderir. E.Çelebî, amaçları hakkında hiç bir şey söylemediği bu elçi heyetine katılır. Gezisinin, Türkler'in Azak'a sefer hazırlığı ile ilgili olduğu tahmin edilebilir. Silahlı 200 kişiden oluşan elçi heyeti 20 gemiyle Karadeniz'in doğusuna hareket eder. Rize ve Gönye'yi geride bırakarak Mekkristan'a gelir. E.Çelebî'nin arkadaşları buraları gezip gördükten sonra Gönye üzerinden Trabzon'a dönerler. Seyyah ise, Gönye paşasının Azak'a sefer yapmak üzere kuvvet topladığını öğrenir ve ona katılır. Gönye paşası, 300 yeniçeri ve 5 Gürcü askeri ile birlikte ve E.Çelebî'nin eşliğinde 10 gemiyle Gönye'den, Türk ordularının toplanma yeri olan Anapa kalesine doğru yola çıkar⁸. Seyyahın Anapa'dan Azak'a yaptığı yolculuğu, bu fasikülde Rusça'ya çevrilmiş ve yorumlanmıştır. E.Çelebî Azak'ın kuşatılmasına katıldıktan sonra Bahçesaray'a gelir ve İstanbul'a dönmek için Kırım hanından izin ister. Kışı geçirdiği Bahçesaray'dan Balıklava'ya gelen seyyah burada bir gemi kiralar ve köleleriyle birlikte İstanbul'a hareket eder. Yolda şiddetli bir fırtınaya tutulan gemi 3 gün 3 gece denizde sürüklenir. E.Çelebî'nin 18 kölesinden sadece dördü hayatta kalır. Deniz sakinleştiğinde seyyah ve köleleri (Silistre eyâletinde) Karadeniz kıyısındaki Kelgra Sultan dağları civarında karaya çıkarlar. E.Çelebî burada bulunan Kelgra Sultan tekkesinde 8 ay hasta yatar, daha sonra küçük bir gemi kiralar ve 4 kölesiyle birlikte İstanbul'a hareket eder ve tahminen 15 Ekim 1643 yılında, yani 3 küsur yıl sonra İstanbul'a geri döner. İkinci fasikülün geriye kalan 6 bölümünde, E.Çelebî'nin Azak'a yaptığı 2. yolculuk anlatılır. Rusça çevirisi ilk kez yayınlanan bu bölümlerde Nisan 1666-Ocak 1667 tarihleri arasında geçen olaylar anlatılır. Bu gezilerinde E.Çelebî Boğdan üzerinden Rus topraklarına girer; Dnestr nehrini geçerek Ukrayna'ya gelir. Ukrayna'da uzun bir süre yolculuk yapan E.Çelebî bura-

⁸ İstanbul'dan Anapa'ya kadar uzanan yolun tasviri J.von Hammer tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Gönye'den Anapa'ya kadar uzanan yolculuğun Rusça çevirisi F.K. Brun tarafından yapılmış ve *Kavkaz*, dergisi ile *ŽOOID*'nin 9.cildinde yayınlanmıştır (Bkz. 5 ve 7 nolu dipnotları).

dan Kırım'a geçer ve pek çok şehri ve köyü gezip görür. Daha sonra Bahçesaray ve Dağıstan üzerinden Taman yarımadasına geçer. 1666 yılının Nisan ayı başından 2. yarısına kadar seyyah Taman kalesinden Kabartay'a uzanan yol üzerinde bulunan yerleri dolaşır ve bu yerlerde gördüğü köy ve kaleleri, halkı ayrıntılı olarak tasvir eder. 1666 yılının ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarını ise Dağıstan, Azerbaycan ve Kuzey İran'ı dolaşarak geçirir. Daha sonra Hazar denizini gemiyle geçerek Türk (Terek) kalesine yakın bir yerde karaya çıkar. Ruslar ve Volga Tatarları (Haşdekler) ile meskûn olan yerleri dolaşır. Aralık 1666-Ocak 1667 tarihleri arasında E.Çelebî Volga'nın her iki kıyısında yaşayan Kalmuk obalarında kalır. Kalmuklar'ın yaşantısını, âdetlerini, dinî inançlarını ve folklorunu, dış görünüşünü tasvir eder. 1667 yılının Ocak ayını pek çok Kazak yerleşim merkezlerinden ve Don nehrinin kıyısındaki kalelerden geçerek, Türkler'in ele geçirdiği Azak kalesine kadar uzanan yolda geçirir. Azak'ın Türk ve Tatar halkının örf ve âdetleri, dış görünüşü, mesken, dükkân ve tapınakları, kalesinin iç ve dış duvarları, kuleleri, savunma sistemi canlı bir şekilde okurun gözleri önüne serilir. E.Çelebî'nin Kuzey Kafkasya, Volga ve Don ırmakları boyunca uzanan topraklar hakkında verdiği bilgiler çoğu zaman eşsizdir, zira XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait olan ve bilinen başka hiç bir belgede bu bilgilere rastlanmaz. Azak'dan sonra E.Çelebî güneye yönelir, Çerkez ve Nogay bölgelerini dolaşır ve Taman kalesine geri döner. Kırım'dan sonra seyyah Kilisecik burnundan batıya doğru hareket eder, Bahçesaray'a ve oradan Perekop(Or)'a geçer. 19 Mart 1667'de Perekop'dan ayrılan seyyah Ukrayna'ya gelir ve İsmail'den Rus topraklarını terk ederek Romanya ve Bulgaristan üzerinden 11 Mayıs 1667'de İstanbul'a döner. E.Çelebî'nin 4 yıl 2 ay süren bu muazzam yolculuğu böylelikle sona erer. Önsözde, *Seyahatnâme*'de yer alan bilgilerin, yazarın parlak ve seçkin kişiliğini okurun gözleri önüne serdiği vurgulanır. E.Çelebî'nin anlattığı olaylarla ilgili açıklayıcı notlar bu fasiküle de eklenmiştir. Bu notların hazırlanmasında, yayınlanmış belgelerden, Türk, Rus ve Sovyet araştırmacıların çalışmalarından yararlanılmıştır. A.D.Jeltyakov'un hazırladığı "Terimlerin Yorumu", birinci fasiküldekine göre önemli ölçüde kısaltılmıştır. Bu fasikül A.D.Jeltyakov'un idaresi altında ve Leningrad Devlet Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden ve SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü'nün Leningrad bölümünden A.P.Vekilov, A.P.Grigor'ev, N.A.Dulina, A.A.Zırin, R.D.İvanova, Yu.A.Petrosyan ve SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü'nden (Moskova) A.N.Baskakov tarafından hazırlanmıştır. Birinci fasikülde olduğu gibi, bu fasikülde de tüm şiirlerin

çevirisi Leningrad Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden S.N.İvanov tarafından yapılmıştır. Bu fasiküle dahil edilen malzemenin seçimi A.D.Jeltyakov tarafından yapılmış, açıklayıcı notlar ve dizin A.P.Grigor'ev tarafından hazırlanmıştır.

Türkçe *Seyahatnâme*'nin 2. ve 7. ciltlerinden Rusça'ya çevrilen metin 7 bölümden oluşmaktadır. A.D.Jeltyakov'un çevirdiği "Azak'a İlk Yolculuk. Anapa'dan Azak'a Uzanan Deniz Yolu" başlıklı birinci bölümde Anapa kalesi tasvir edilir; Azak'ı ele geçirmek için Anapa limanından Azak seferine hareket ediş, Azak seferinin sebebi, Azak seferinden fetih yapılmadan Kırım diyarına gidiş, Azak'ın Kazaklar tarafından boşaltılması ve Türkler tarafından işgali anlatılır. Ayrıca Ten (Don) nehrinin kollarından olan Borebay ve Azak denizine dökülen Süt nehirleri tasvir edilir. "Azak'a İkinci Yolculuk. Taman Kalesi'nden, Taman Yarımadası Ve Çerkez Toprakları Üzerinden Kabartay Sınırına Kadar Uzanan Yol" başlıklı II. bölümü N.A.Dulina ile A.A.Zırin birlikte Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde şu konular yer alır: Taman yarımadası üzerinden geçen yol; eski Taman kalesi; Türk sultanına bağlı olan Selumkoy köyünde konaklama; Ramazan Bey'in köyü; Tamanlı Osman Paşaoğlu'nun çiftliği; Şanmerd - Çerkez köyü; Temerek Kirman kalesi; Berberdekaç vilâyetinde Timurlenk tarafından yıkılmış olan kale; inatçı Kral Salsâl'in başşehri; Adahun (Kan adası) kalesinde konaklama; Soğucak köyü; Küçük Kızıl-taş, Anapa ve Tuzla kaleleri; Mamaluka vilâyeti, yani Çerkezistan ülkesi ve Bozodoka kavmi; Mehmet Giray Han ve Canbe Giray Sultan ile Çerkezistan ve Dağıstan vilâyetlerine gidişimiz; Çoban Mirza kavminin Nogay ülkesi; Çerkezistan'ın sınırı; Şugaki köyü; Çoban [Mirza] kalesi; Nogay kavminin dili; (Şugaki beyinin tahtının bulunduğu) Beşgu Çerkez köyü; Çerkez kavminin acayip kıyafetleri; Büyük Anapa kalesi; Kuban'a dökülen Beziçay nehri; Şankari kalesi; Jana Peşku Çerkez kabilesinin vilâyeti, yani Jana kavminin beyinin oturduğu yer; Küçük Jana vilâyeti; Büyük Hatukay vilâyeti; Kuban nehri kıyısındaki Nevruz Kirman kalesi; Vuben nehri; Akupes Kirman kalesi; Subay ve Pedsî - Çerkez köy - Âdemî kavminin vilâyeti; Âdemî (beyinin oturduğu) peşkûyu (kasabası); (Mekke ve Medine'den kaçan) Serakis Arapları soyundan Tekakü'nün vilâyeti; Serakis Arapları soyundan Bolatkay'ın aşiretinin büyük vilâyeti; Bolatkay'ın peşkûyu; Nogay kabilesi; Bozuduk vilâyeti; Bozuduk Beyi Azimet Giray'ın peşkûyu; Yarkuy kubakında (köyünde) konaklama; Serakis Arapları soyundan Mâsuk'un vilâyeti; Serakis Arapları soyundan Besni'nin şehirleri; Büyük Besni Bay peşkûyu. Üçüncü bölüm "Büyük Ve Küçük Kabartay Toprakları'ndan Geçen Yol"

başlığını taşır. A.A.Zirin, Yu.A.Petrosyan, R.D.İvanova ve A.N.Baskakov tarafından Rusça'ya çevrilen bu bölümde şu konular yer alır: Eski ve büyük Kabartay kavminin vilâyeti; Kabartaylar'ın Doburkay kubakında konaklama; Arslan Bey Kirmanı; Şad-Kirman kalesi; Büyük Kuban nehrinin kaynağı; Kabartay peşkûyu; Kabartay Çerkezleri'nin dayanıklılığı ve cesareti; Şad-Kirman kalesinin kurtuluşu; Mameluka Çerkezleri'nin dili; Serakis Arapları soyundan Berberdekaç'ın vilâyeti; Burgustan Kirman Horasan kalesi; Beş Dağ'da konaklama; Muazzam Tavistan vilâyeti; dağların babası Berz (Elbrus) dağı; Tavistan peşkûyu (Dağıstan'ın eski başşehri); Dağıstan toprağındaki eski ve büyük şehir, yani Dadyan Irakı; büyük nehir, Ab-ı Hayat-ı Türk (Terek). Dördüncü bölüm "Dağıstan Ve Azerbaycan Toprakları'ndan Geçen Yol" başlığını taşır. A.N.Baskakov, A.A.Zirin ve A.P.Velikov'un Rusça'ya çevirdiği bu bölümde şu konular yer alır: Dağıstan sultanının hâkimiyetinde bulunan Kumukistan vilâyetinin sınırı; Dağıstan vilâyetinin doğu ve batısındaki kale ve şehirler; Tarhu şehri; Dağıstan'ın etrafındaki vilâyetler; Dağıstan vilâyeti; Ceman (veya Teman) ve Aktaş nehirlerinin kıyısında konaklama; büyük ve eski İder (Enderi) şehri; İder şehrinde Karabudak ülkesine gidişimiz; Koyun kalesi; büyük ülke ve eski Haydak şehri; mamur Tebeseran şehri; mamur Gübeçeli şehrinin kalesi; Sevdager kentinde konaklama; Karabudak Han'ın şehri; Pirbay kenti; Dağıstan'dan Horasan, Belh, Buhara, İran ve Turan'a gidişimiz; 1666 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Dağıstan Padişahı Şamhal Şah'dan izin alarak Acem vilâyetine, oradan Rus vilâyetindeki Heyhat sahrasına, Ejderhan'a, Bakû'ya ve Kalmuk şahına gidişimiz, oradan ise Azak'a hareket edişimiz; Bakû kalesi; Acemin elindeki Büyük Geylah şehri; Kanlı Sevinç nehrinin kıyısında konaklama. A.A.Zirin'in Rusça'ya çevirdiği "Türk (Terek) Kalesi'nden Ejderhan (Astarhan)'a, Daha Sonra İdil (Volga) Boyunca Kalmukistan'a Uzanan Yol" başlıklı beşinci bölümde şu konulara yer verilir: Kirman, imanın terki ve amansız Türk kalesi; uğursuz Rus Sakalibe vilâyeti; Rus keferesinin inatçı Kazağı; Sâmran vilâyeti, yani eski Ejderhan kalesi; büyük İdil nehrinin doğduğu yere doğru gidişimiz; Cengiz Han'ın başşehri, yani büyük Sevad Sarayı şehri; Haşdek kavminin mamur toprakları ve dili; gaziler yurdu Kazan vilâyeti; hayırlı İltar şehri; Feridun Han'ın başşehri, yani Batu Han kalesi; kâfir Müjrik şehri; Müjrik ve Rus kâfirleri ile Haşdek kavmi arasındaki büyük savaşın destanı; büyük Cayık nehri; Salup Kirman; büyük şehir ve eski uğursuz ev; Surna Kermen kalesinde konaklama; Rus vilâyetindeki Surna Kermen kalesinden Azak kalesine giderken konakladığımız yerler; Türk Uru'nda (yani Osmanlı hendeğinde) konaklama. Altıncı bölüm "Kalmuk Toprakla-

rı'ndan Or'a (Perevoloka'ya) Uzanan Yol" başlığını taşır. A.A.Zırin ve A.P.Grigor'ev tarafından Rusça'ya çevrilen bu bölümde şu başlıklar yer alır: Heyhat sahrasındaki Kalmuk yurdunda yaşayan lanetlenmiş kavim; Tayesi Şah'ın kasabası ve Muncuk Şah'ın bayramlık kıyafeti; Kalmuk kavminin dili; Kalmuklar hakkında son düşünceler. "Or (Perevoloka)'dan Azak'a Uzanan Yol" başlığını taşıyan yedinci bölümü A.P.Grigor'ev ve A.A.Zırin Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde şu konular yer alır: Büyük Ten nehri kıyısında konaklama; Jive-Kirman ve Peras Kirman kaleleri; acayip ve garip Kazak gemileri; Ten nehri kıyısındaki büyük Tukay Kirman, Müjkaru Kirman ve Escet Kirman kaleleri; Ten nehrinin kuzey tarafındaki büyük Japoha Kirman kalesi; Sarayış Kirman kalesi; Ten nehri kıyısındaki Domahay Kirman kalesi; Horuz kalesi; Rus Kazakları'nın eski başşehri, yani serhadin sonu, Azak kalesi; fütuhatın methi ve Azak kalesinin şekli; Azak kalesinin doğu tarafındaki Kara Tabaki varoşunun manzarası; Azak kalesinde ziyaret edilen yerler; Sedd-i İslâm kalesi; Azak kalesinde konaklama; Şâhî kalesi; Sultaniye kulesi.

İkinci fasikülden 4 yıl sonra üçüncü fasikül yayınlanır. F.M.Aliev, A.D.Jeltyakov, M.K.Zulalyan ve G.V.Puturidze'nin yazdığı "XVII. Yüzyılın Ortasında, Kafkasötesi, Anadolu Ve İran'ın Sınır Bölgelerinin Tarih Kaynağı Olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*" başlıklı önsözde, bu fasiküle dahil edilen malzemenin ilk kez tam olarak Rusça'ya çevrildiği ifade edilir. F.K.Brun, daha önce, Hammer'in İngilizce çevirisinden bazı bölümleri Rusça'ya çevirmişti⁹. Bu bölümlerde E.Çelebi'nin 1646 ve 1647 yıllarında Kafkasötesi'ne yaptığı yolculuklar anlatılır. Ancak bu bölümler bölük pörçüktür, çeviride yanlışlıklar göze çarpar, ayrıca yorum ve açıklayıcı notlara yer verilmemiştir. G.V.Puturidze, *Seyahatnâme*'nin 2. cildini Gürcüce'ye tam olarak çevirmiş ve yorumlarla birlikte 2 fasikül halinde 1971 ve 1973 yıllarında yayınlamıştır¹⁰. E.Çelebi Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarını birçok kez ziyaret etmiş, ancak *Seyahatnâme*'nin 2. cildinde toplanmış olan notlar, onun bu bölgelere yapmış olduğu 2 gezi sonunda yazılmıştır. E.Çelebi Kafkasötesi ülkelere ilk gezisini 1640-1641 yıllarında yapmış, 1646 yılının sonbaharında başlamış olduğu ikinci gezisini ise 1648 yazının sonunda tamamlamıştır. Elimizdeki fasikülün I, II,

⁹ *Stranstvovaniya Evliya-Efendi po Kavkazskomu krayu v 1646 i 1647 gg. (1646 ve 1647 Yıllarında Evliya Efendi'nin Kafkas Ülkesine Yaptığı Yolculuklar)* (Litografirovannaya rukopis'/Taşbasması yazma), 82 s.

¹⁰ Bkz. 2 nolu dipnota.

III. bölümlerinde birinci gezisi, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII. bölümlerinde ise ikinci gezisi anlatılmaktadır. E.Çelebi'nin eseri tarihî olaylara ilişkin pek çok önemli bilgi içermektedir. Hemen hemen her önemli şehrin ve kalenin tasvirinden önce seyyah, okurlara o yerin tarihini anlatır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarına komşu olan bölgelere yaptığı geziler sırasında cereyan eden olaylara bizzat katılan ve bunların tanığı olan E.Çelebi'nin verdiği bilgiler büyük değer taşımaktadır. Seyyah 1646-1647 yıllarında Doğu Gürcistan'da yolculuk etti; 1646-1648 yıllarında ise Ermeniler'in yaşadığı topraklara üç büyük gezi yaptı. *Seyahatnâme*, gezilen yerlerin halkı, onların yaşayışı, meskenleri, dış görünüşü, yiyecekleri, silahları ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet eden Gürcü memur ve askerî görevlilerin yaşantısı ve faaliyeti hakkında pek çok ayrıntılı bilgi içerir. Azerbaycan'ın tasvirinde en ilginç sayfalar, seyyahın, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde bulunan şehirleri anlattığı yerlerdir. Bu şehirleri tasvir ederken E.Çelebi, kural olarak, şehrin adı, önemi, kuruluş tarihi, kurucusu, fatihi, Türkler tarafından zaptedildiği ve boşaltıldığı tarihleri, kalesi, topoğrafyası, askerî gücü, nüfusu, halkın uğraşısı, varoşları ve tarihî eserleri hakkında bilgiler verir. Bunlar arasında etnoğrafya ve lengüistik bakımdan oldukça zengin bilgilere rastlanır. Kafkasötesi'ne yaptığı ikinci gezisi sırasında, E.Çelebi, 1646 yılının ikinci yarısında ve 1648 yılının ilk yarısında olmak üzere Anadolu'yu batıdan-doğuya ve doğudan-batıya doğru 2 kez katetti. Anadolu'ya gidiş (IV. ve V. bölümler) ve dönüş (XI. ve XII. bölümler) yolculuklarının tasvirine, yol üzerinde bulunan pek çok Türk kalesi, şehri, nahiyesi ve köyü hakkında verilen bazen kısa ve bazen de ayrıntılı bilgiler eşlik etmektedir. Burada verilen bilgiler XVII. yüzyılın ortasında Türkler'in tarihi, tarihî-coğrafyası, ekonomisi, sosyal ilişkileri, askerî işleri ile ilgili meselelerinin ve kültürünün incelenmesi bakımından çok zengin malzeme oluşturur. *Seyahatnâme*'den elimizdeki fasiküle seçilen bölümler, Rusya ve ayrıca Türkiye ve İran halklarının geçmişinin aydınlatılması bakımından pek çok yeni bilgiler sağlayan önemli bir tarihî ve kültürel belgedir. Önsözün yazarları, bu fasikülü yayına hazırlarken, XVII. yüzyılda Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve ayrıca Türkiye ve İran'ın tarihini incelemek ve araştırmak için, bilginlerin, ilk el kaynakların çok az olması durumuyla karşı karşıya kaldıkları görüşünden hareket etmişlerdir. Düşmanların sürekli akınları, iç savaşlar, Kafkasötesi halklarının kültür mirasına onarılmaz zararlar vermiştir; arşivler, kütüphaneler tahrip olmuş, maddî ve yazılı kültür anıtları yok olmuştur. Öte yandan, o dönemde, Kafkasötesi ülkeleri, Türk ve İran kaynaklarında oldukça tam olarak yansıtılmıştır. Bu sebeple Azerbaycan,

Gürcistan ve Ermenistan'ın tarihine ışık tutan her yeni kaynağın büyük önemi vardır ve doğal olarak araştırmacıların dikkatini çeker. E.Çelebi'nin eserinin 2.cildi, özellikle bu tür kaynaklar arasında yer almaktadır. A.D.Jeltyakov bu fasikülün editörlüğünü ve malzemenin seçimini, ayrıca tüm özel terimlerin yorumunu yapmış ve I, VI, VII, IX, XI, XII. bölümlerin açıklayıcı notlarını hazırlamıştır. G.V.Puturidze, II, III, VIII ve X. bölümlerin, A.D.Jeltyakov ile M.K.Zulalyan birlikte IV ve V. bölümlerin açıklayıcı notlarını yazmışlardır. Fasikülün sonunda yer alan özel, etnik, coğrafi ve topoğrafik ad dizinleri Yu.A.Kamenev tarafından hazırlanmıştır. Açıklayıcı notların yazılmasında yararlanılan kaynakların listesi A.D.Jeltyakov tarafından hazırlanarak kitabın sonuna ilâve edilmiştir. Bu fasikülde yer alan bölümlerin Rusça çevirileri Leningrad Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden A.P.Grigor'ev, A.D.Jeltyakov ve Yu.A.Kamenev; Tiflis Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden G.V.Puturidze ve Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nden F.M.Aliev tarafından yapılmıştır. Bütün şiir kısımlarının çevirisi ise, birinci ve ikinci fasiküllerde olduğu gibi yine S.N.İvanov tarafından yapılmıştır.

Seyahatnâme'nin 2. cildinden Rusça'ya çevrilen metin 12 bölümden oluşmaktadır: "İstanbul'dan Lazistan'a Deniz Yolu" başlıklı birinci bölüm A.D.Jeltyakov tarafından özetlenerek Rusça'ya çevrilmiştir. G.V.Puturidze tarafından Rusça'ya çevrilen "Trabzon" başlıklı ikinci bölümde Trabzon, kalesi, tarihî yerleri ve halkı ile ilgili bilgi verilmektedir. "Trabzon'dan Anapa'ya Kadar Uzanan Karadeniz Kıyı Yolu. Abaza Aşiretleri'nin Tasviri" başlığını taşıyan üçüncü bölümü G.V.Puturidze Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde Gürcistan ve Mekliristan vilâyetlerine yapılan yolculuk anlatılır, Sürmene, Gönye kaleleri ve Çoruh nehri tasvir edilir. Azak seferi sırasında E.Çelebi'nin konakladığı güzel Abaza ülkesindeki mamur aşiretler, dağlarda yaşayan Abaza aşiretleri ve acayip Abaza dili hakkında bilgi verilir. Yu.A.Kamenev tarafından Rusça'ya çevrilen ve "İstanbul'dan Erzurum'a Uzanan Yol" başlığını taşıyan dördüncü bölümde Gebze, Sapanca gölü, Bolu, Gerede kasabası, Osmaniye kalesi, tarihî Tosya şehri, Amasya şehri ve kalesi, Büyük Niksar ve Koylu Hisar kaleleri tasvir edilir. "Erzurum'un Tasviri. Boyun Eğmeyen Kürtler'in Üzerine Sefer" başlığını taşıyan beşinci bölüm Yu.A.Kamenev tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. Bu bölümde Erzurum'a geliş anlatılmakta; Hasan-âbad kalesi (Hasankale), Fırat ve Dicle nehirleri tasvir edilmekte; Erzurum kalesinin yapısı, Erzurum şehri ve halkı, Erzurum eyâletindeki Şuşik kalesi üzerine yapılan sefer anlatılmakta; Hınıs ve Mekü kaleleri tasvir edilmektedir. F.M.Aliev'nin

Rusça'ya çevirdiği "Nahçıvan, Tebriz Ve Erdebil'e Yolculuk" başlıklı altıncı bölümde Aras nehrinin kıyısından hareket ederek Acem ülkesinde bulunan Revan (Erivan) ve Nahçıvan'a yolculuk anlatılır. Bu bölümde şu konular yer alır: (Azerbaycan'da) Karşı kalesi; Üç-Kilise ile ilgili rivayetler; Büyük Karabağ şehri ve Nahçıvan(veya cihanın nakışı Nahçıvan); Nahçıvan Han'dan ihsan ve mektuplar aldıktan sonra Tebriz'e hareket edişimiz; (Tebriz'de Aras nehri kıyısındaki) Tesevi şehri, (Azerbaycan'da) Merent şehri, büyük Tebriz şehri ve eski kalesi; Han ile birlikte Tebriz'in etrafını dolaşmamız; gönle ferahlık veren Tebriz'in methi; İran halkının kötü huy-ları; Han ile Şam-Gazan'ı ziyarete giderken gördüğümüz kaleler; Mahmud Şam-Gazan'ı ziyaret; Kumla kalesi; canlı ticaret merkezi olan Merâga, eski Evcan kalesi ve şehri; Azerbaycan'ın Gühervan kalesi ve İran'ın eski hükümet merkezi olan Erdebil kalesi. "Revan'a Dönüş. Şemâhî, Bakû Ve Derbent'e Yolculuk" başlıklı yedinci bölümü F.M.Aliev ile A.D.Jeltyakov birlikte Rusça'ya çevirdiler. Bu bölümde şu başlıklar yer alır: Azerbaycan'ın Tebriz vilâyetinden Revan'a gidişimiz; gönül alıcı Hoy şehri ve kalesi; Revan şehri ve kalesi; Revan şehrinin kuruluşu; Revan'dan Bakû'ye yolculuğumuz sırasında gördüklerimiz; gönül alıcı büyük şehir ve güzel Gence kalesi; büyük Aras şehri ve kalesi; Şeki kalesi; Kıtak (Dağıstan'da Moğol) kabilesi; (Şirvan'da) Niyazâbad şehri; Şemâhî ve Bakû kaleleri; Bakû kalesinden Gürcistan'a gidiş; Şaboran (Şirvan) şehri, Demirkapı kalesi. G.V.Puturidze tarafından Rusça'ya çevrilen ve "Gürcistan Toprakları Üzerinden Derbent'den Erzurum'a Uzanan Yol" başlıklı sekizinci bölümde Tiflis şehri ve kalesi, eski Azgur kalesi, Şuşad Gürcüleri'nin dili, Gürcistan hükümdarlarının soyu, (Gürcistan'da) Ahıska şehri ve kalesi, Çıldır eyâletinin etrafında zaptedilen kaleler, Ahıska'dan Erzurum'a kadar uzanan yerler, Kara-Ardahan kalesi ve Ardahan yakınındaki kaleler anlatılmaktadır. Dokuzuncu bölüm "Erzurum'dan Revan'a Gidiş Ve Dönüş Yolu. Gürcistan'a Yolculuk" başlığını taşımaktadır. A.P.Grigor'ev tarafından Rusça'ya çevrilmiş olan bu bölümde şu konular yer alır: 1057 (1647) yılında Revan'a hareket ediş; Barduz, Geç kovan Dudman, Dudman Kars, Kağızman kaleleri; Revan'a kadar konakladığımız yerler; Mağazbird ve Zarşed (Kars) kaleleri; Üç Kilise, Yedi Kilise, Mirevan yağı; Revan'dan tekrar Erzurum'a dönüşümüz, Şüregül kalesi; Şüregül'den Erzurum'a kadar konakladığımız yerler; Erzurum'dan Padişahın emirleri ile Bayburt, Canca, İspir, Tortum ve Akçakale'ye gidişimiz; Erzurum'dan Akçakale'ye kadar konakladığımız yerler; Akçakale, Gümüşhâne, eski Bayburt ve Tortum kaleleri. G.V.Puturidze'nin Rusça'ya çevirdiği "Gönye'de Kazaklarla Yapılan Savaş. Batı Gürcistan'a Yapılan Baskın" başlıklı onuncu bölümde

Gönye'de savaş, Gürcistan eyâletine aniden yapılan baskın ve Gürcistan seferinin sonu anlatılmaktadır. "Erzurum Vilâyetinden Ankara'ya Uzanan Yol" başlığını taşıyan onbirinci bölümü Yu.A.Kamenev Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde şu başlıklar yer alır: (Kars valisi) Ketenci Ömer Paşa-zâde Bâkı; (Tortum sancak beyi, Bosna valisi) Koca Gazi Seyd Ahmed Paşa; (Çerkez asıllı mirliva) Ketefaç Paşa; Deli Dilâver Paşa; Defterdarzâde Mehmed Paşa; 1057(1647) yılında Erzurum'dan İstanbul'a hareket ediş; Kemah ve Erzincan kaleleri; kışın Erzincan'dan Vardar Ali Paşa'nın yardımına gidişimiz; Şebinkarahisar ve kalesi; Hacı Murad kalesi; Niksar, eski Lâdik şehri ve kalesi; Merzifon ve Koca Kaya kaleleri; Köprü şehrinin kalesi; Erdoğan kalesi; Gümüş şehri, Çorum ve Kalecik kaleleri. Yu.A.Kamenev ile A.D.Jeltyakov'un birlikte Rusça'ya çevirdiği "Ankara'nın Tasviri. İstanbul Yolunda" başlıklı onikinci bölümde Ankara ve kalesi, Istanos kasabası, pehlivanlar ve usta ip canbazları tasvir edilmekte; Tokat'taki Vardar Ali Paşa'ya gidiş ve Vardar Ali Paşa meselesinin sonu, Bepazarı ve buradan İstanbul'a yolculuk anlatılmaktadır.

Sovyetler Birliği dışında, Slav dillerini konuşan Polonya, Yugoslavya ve Bulgaristan'da da E.Çelebî ve *Seyahatnâmesi* üzerine çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Polonyalı doğubilginlerinden Z.Abrahamowicz, Y.Reychman *Seyahatnâme*'nin bazı bölümlerini Lehçe'ye çevirmişler ve bu bölümlerle ilgili olarak yorumlar yazmışlardır¹¹. Bu Lehçe yayında, E.Çelebî'nin, Sovyetler Birliği'nde basılan kitaplara dahil edilmemiş olan, Kıvrım ve Azak dolaylarına yaptığı yolculuk anlatılır. Y.Reychman'ın "Evliya Çelebî Ve Eseri" başlıklı makalesinde, *Seyahatnâme*'nin çeşitli dillere yapılan çevirileri ve bu eser üzerine yapılmış olan çalışmalar incelenir¹². Bu bibliyografya 1967 yılına kadar yayınlanmış olan çalışmalarını kapsar. Sovyet bilim adamlarından A.P.Grigor'ev, bu bibliyografyaya, 1960-1967 yıllarını kapsayan ek bir bibliyografya yayınlamıştır¹³. Yugoslavya ve Bulgaristan'daki türkologlar *Seyahatnâme*'ye büyük ilgi göstermişler ve Balkan ülkelerinin tasvirini içeren pek çok bölümünü Sırpça ve Bulgarca'ya çevirmiş-

¹¹ *Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór) (Evliya Çelebî'nin Seyahatnâmesi [Seçme parçalar/]).* Tłumaczylı z języka tureckiego (Türkçe'den Lehçe'ye çevirenler): Z.Abrahamowicz, A.Dubiński, St. Plaskowicka-Rymkewicz. Redakcja naukowa, wybór, słowo wstępne i komentarze (Editörlüğü ve parçaların seçimini yapan, önsöz ve yorumları yazan): Z.Abrahamowicz. Szkic o Ewliji Czelebim i jego dziele (E.Çelebî ve eseri hakkında inceleme yazısını yazan): J.Reychman. Warszawa, 1969.

¹² *A. g. e.*, s.1x-xxxvi.

¹³ A.P.Grigor'ev, "Pol'skoe izdanie istočnika po istorii Rossii XVII v." (XVII. Yüzyıl Rus Tarihi ile İlgili Kaynağın Lehçe Baskısı), *Istoriya SSSR*, 1972, No.1, s.214-217.

lerdir. Yugoslavya'da G.Elezović, S.Novaković, Y.Radonić, F.Spaho, A.Kadić, S.F.Kemura, H.Sabanović, Bulgaristan'da ise P.Dırvingov, D.G.Gacarov, A.Şopov *Seyahatnâme* üzerine çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında H.Sabanović'in nispeten son zamanlarda yayınladığı bir kitabı anabiliriz. Bu kitabında Sabanović *Seyahatnâme*'den seçtiği bölümleri Sırpça'ya çevirmiş ve 2 cilt halinde yayınlamıştır¹⁴. Birinci ciltte E.Çelebi'nin, 1663 yılının ilkbaharında Vidin'den Belgrad'a ve daha sonra Macaristan sınırına kadar uzanan yolculuğu; ikinci ciltte ise 1663 yılının sonbaharı ile 1664 yılının ilkbaharında Macaristan'a yaptığı yolculuk anlatılır.

¹⁴ H.Sabanović, *Evlîya Çelebiya putapis (Evlîya Çelebi'nin Seyehatnâmesi)*, 2 cilt, Sarajevo, 1957.

